

Nerudová, Liliana

Sociální důsledky krize mladé rodiny

In: Nerudová, Liliana. *Partnerské vztahy mládeže a jejich sociální rizika*.
Vyd. 1. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, c1987, pp. 77-110

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122333>

Access Date: 12. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

3. SOCIÁLNÍ DŮSLEDKY KRIZE MLADÉ RODINY

3.1 VELMI MLADÁ MANŽELSTVÍ PO TŘECH LETECH SOUŽITÍ

Důkladná znalost podmínek, za kterých velmi mladí snoubenci uzavíraly manželství, nás vedla k zájmu o to, jak žijí naše dvojice po třech letech, jak bydlí, jaká je jejich životní úroveň a spokojenost v manželství, zajímalo nás, zda a do jaké míry se splnila jejich očekávání a ideály. S pomocí Manželské a předmanželské poradny v Brně se nám podařilo opakovaně vyšetřit sto párů z původního souboru. Sociální depistáž dvojic byla velmi náročná, protože část z nich mezitím změnila bydliště, odstěhovala se mimo hranice města Brna nebo odmítla další spolupráci. Nebylo by korektní z takto zúženého souboru problematiku zobecňovat, ale s vědomím jisté omezenosti jsme získali informační přehled, jak velmi mladá manželství fungovala po třech letech manželského života.

Demografické charakteristiky

Podobně jako při výzkumu sledovaných dvojic coby snoubeneckých párů byl soubor žen rozložen na tři základní vzdělanostní skupiny. Nejvyšší dosažené vzdělání tři roky provdané velmi mladé matky bylo i v této výzkumné etapě hlavní nezávislou proměnnou. Srovnání maximálního vzdělání mladých matek při uzavírání sňatku a tři roky po sňatku naznačilo výrazný posun značné části žen do skupiny pouze základního vzdělání. Zatímco před sňatkem mělo základní vzdělání něco přes čtvrtinu nezletilých snoubenek, po třech letech to byla již téměř polovina. Tento značný pokles vzdělanostní úrovně žen byl způsoben nedokončením

učebního poměru nebo zanecháním studia v důsledku časného mateřství. Mezi jednotlivými vzdělanostními skupinami sledovaných mladých žen byly však určité rozdíly. I přes handicap mateřství zanechalo studia na střední škole poměrně málo studentek, zatímco učební poměr — který dává elementární profesionální kvalifikaci — opustila přibližně každá pátá učnice. Data získaná při opětovném šetření prokázala základní předpoklad výzkumu velmi mladých manželství, že předčasné rodičovství a předčasný sňatek ohrožuje získání řádné pracovní kvalifikace mladých dívek, což se později může negativně projevit v sociálně kulturní úrovni rodiny a kvalitě socializace jejich dětí.

Všechny nezletilé snoubenky vstupovaly do manželství s nadějí, že do několika měsíců porodí své první dítě. Po třech letech pouze o jedno dítě pečovalo 75 % žen, čtvrtina již měla děti dvě. Jestliže k podílu rodin se dvěma dětmi přiřadíme i rodiny, které v době opakovaného šetření druhé dítě čekaly, pak se podíl jednodětných rodin sníží přibližně na 60 %. To znamená, že po třech letech manželství má téměř každý druhý velmi mladý pár alespoň děti dvě. Tato kumulace porodů do úzkého období rané dospělosti vysvětluje výrazný pokles kvalifikace mladých matek proti stavu při uzavírání sňatku.

Z hlediska zájmů a potřeb společnosti nelze považovat tuto kumulaci porodů do období 18 až 20 let za žádoucí. V tomto ohledu by měla sehrát výraznější roli výchova k plánovanému rodičovství. Mít děti v rané dospělosti a ještě rychle za sebou není vhodné ani z hlediska zdravotního. Téměř každá čtvrtá matka přiznala porodní komplikace u prvního dítěte, každé desáté prvorozené dítě bylo podle sdělení matky vážněji nemocné a 13 % matek se nepovažovalo za osoby zcela zdravé. Zdravotní obtíže u sebe, dítěte nebo porodu udávaly častěji matky se základním vzděláním než matky vyučené a středoškolačky.

Sociálně ekonomická situace

Za tři roky manželství jsme konstatovali u mladých žen v péči o dítě výrazný posun k samostatnosti. Při uzavírání sňatku spoléhaly dvě třetiny snoubenek na pomoc matky, tchyně nebo jiné osoby. Po třech letech manželství počítala v péči o dítě s pomocí matky nebo babičky pouze každá pátá mladá matka. Polovina mladých rodin využívala kolektivních zařízení pro děti předškolního věku a čtvrtina byla v době opakovaného šetření v domácnosti — na mateřské dovolené s druhým dítětem. V mladých rodinách nebyla tedy nejrozšířenější formou péče o děti péče prarodičů, ale péče osobní v kombinaci s kolektivním zařízením. Pokud mladé matky pracovaly, pak převážná většina manuálně, pouze středoškolačky označily svou práci jako spíše duševní. V domácnosti byly většinou matky

se základním vzděláním, středoškolačky minimálně — měly také nejméně často ze všech srovnávaných vzdělanostních skupin druhé dítě.

Mladým matkám byla podobně jako v první etapě výzkumu položena otázka po zvyšování kvalifikace. Před sňatkem uvažovalo o zvýšení kvalifikace a dokončení učebního poměru asi 40 % snoubenek a pětina chtěla učební poměr přerušit pouze na rok a potom jej dokončit. Po třech letech uvažovalo o zvýšení nebo dokončení základní kvalifikace pouze 14 % žen. Ve skupině těch, které o problému vůbec ještě uvažovaly, převažovaly středoškolačky a nepatrná část žen se základním vzděláním. Ženy, které se doučily, dosáhly zřejmě svého aspiračního maxima a tímto problémem se nezabývaly vůbec. Podobné postoje byly zaznamenány i u souboru jejich manželů. Z nich největší zájem projeвили pouze manželé středoškolaček a nejmenší naopak manželé žen se základním vzděláním.

Sociální úroveň rodiny dokreslil příjem; ten byl ve srovnání se situací na počátku manželství o něco lepší, protože do rozpočtu rodiny přibyl plat ženy. Příjmy manželů byly celkem vyrovnané a odpovídaly příjmové hladině mladých lidí v československé populaci. Pro objektivní posouzení životní úrovně velmi mladých rodin bylo nutné vzít v úvahu velikost dluhů — výši měsíčních splátek. Zcela bez dluhů bylo pouze 8 % rodin, polovina odečítala ze svých příjmů měsíčně 500 Kčs, třetina 1000 Kčs a u 10 % dělaly měsíční splátky více než 1000 Kčs. Vyšší částky splácely nejčastěji rodiny žen nevyučených, nejméně často rodiny středoškolaček. Vlastní úspory vyšší než 5000 Kčs mělo po třech letech manželství pouze 8 % rodin. Převážná většina neměla žádné úspory a byla odkázána na vlastní příjmy a pomoc rodičů. Po třech letech manželství měla každá třetí rodina k dispozici auto, pouze každá pátá chatu nebo zahradu. V podílu těch, kteří disponovali autem nebo chatou, byly nejméně často zastoupeny rodiny žen se základním vzděláním.

O životní úrovni rodiny vypovídá také úroveň bydlení. S vlastním bytem počítalo při vstupu do manželství 77 % velmi mladých párů, po třech letech bydlelo samostatně 56 % rodin. Rozdíl mezi idealistickou představou při vstupu do manželství a realitou byl dost značný. Téměř každá druhá velmi mladá rodina žila ještě po třech letech manželství u rodičů nebo jinak než ve vlastním bytě. Kompletním bytovým zařízením se po třech letech pochlubilo 43 % manželských párů; 10 % rodin se ani po třech letech bydlení samostatně nezařizovalo. Mladé rodiny nejčastěji tvořily tři až čtyřčlenné domácnosti, přibližně čtvrtina žila v domácnosti o více než 5 osobách. V vyplněných domácnostech byly nadreprezentovány rodiny žen nevyučených. Každá druhá rodina měla po třech letech manželství k obývání pouze jeden pokoj, třetina dva a pouze 17 % mladých rodin obývalo byty o třech obytných místnostech. V bytech větších převažovaly středoškolačky, v bytech nejmenších rodiny žen se základním vzděláním.

Soužití generací

Vzhledem k tomu, že skoro polovina velmi mladých rodin žila jinak než ve vlastním bytě, nemohly zůstat stranou pozornosti postoje mladé rodiny k rodičovské generaci. Jako zcela bezproblémový označilo svůj vztah k rodičům 40 % rodin, 45 % přiznalo občas nedorozumění a 15 % mladých párů označilo svůj vztah k rodičům jako velmi problematický. Jedním z indikátorů vztahů k prarodičům je četnost sociálních kontaktů. Sledované mladé rodiny se výrazně častěji stýkaly s rodiči (matkou) ženy než s rodiči (matkou) muže. Třetina udávala denní kontakt s rodičovskou generací, jednou týdně se s prarodiči stýkalo 40 % sledovaných rodin. Řidší kontakt rodiny s matkou ženy byl spíše výjimkou, zatímco s matkou muže spíše pravidlem.

Analýza naznačila, že v souboru sledovaných mladých rodin se obdobně jako v celé naší populaci projevila tendence k těsnějšímu vztahu mladé rodiny k orientační rodině ženy. Zdá se, že se příbuzenské vztahy v našich sociálních podmínkách odvíjejí výrazněji po matrilokální linii. Tuto domněnku podporují i údaje o pomoci prarodičů při zabezpečování fungování mladé rodiny. Na vybraných činnostech jako je příležitostná péče o dítě, péče o domácnost, finanční a věcná výpomoc mladým manželům, se výrazně častěji podílely matky žen než matky mužů.

Otázkou je, v jakém směru tato distance vzniká, zda se distancuje mladá manželka od tchyně, nebo matka muže od cizí ženy (snachy). To, že rodiče muže respektují novou rodinu a nechťejí do jejího života zasahovat, je svým způsobem pochopitelné, ale proč je tak výrazně asymetrická i věcná a finanční výpomoc mladé rodině? Mohli bychom usuzovat na to, že dospělý syn se sňatkem tradičně zbavuje oboustranných závazků ke své orientační rodině, zatímco dcera se sňatkem a mateřstvím ke své matce zprostředkovaně, ale přece jen těsněji přimyká. Místo aby svou novou identitu a představy o výkonu role matky a manželky odvozovala od svého manžela, čerpá ji u své rodiny, především u matky.

Spokojenost v manželství

V této etapě šetření mladých manželských párů byla položena otázka, co nyní respondenti soudí o věku, ve kterém uzavírali sňatek. Tři čtvrtiny mladých žen byly přesvědčeny, že se vdávaly příliš brzy, pouze pětina považovala věk sňatku za přiměřený své fyzické i mentální dospělosti. Indikátorem spokojenosti v manželství byl i postoj k volbě životního partnera. Pouze třetina žen byla o své volbě plně přesvědčena a znovu by ji opakovala, 40 % mělo občas pochybnosti a čtvrtina dojem, že si svého manželského partnera nevybrala dobře. Muži měli k manželce po-

1. Kresba osmiletého děvčátka, žijícího v úplné rodině s oběma vlastními rodiči. Typické je zobrazení všech — otce, matky i dětí. Kresba celkově působí velmi pozitivním dojmem.

stoj pozitivnější, téměř polovina by svou volbu opakovala rozhodně znovu, třetina si svou volbou nebyla zcela jistá a pouze každý desátý manžel by si po třileté zkušenosti v manželství vybral partnerku jinou.

Párové soužití přináší s sebou i nedorozumění a konflikty. Každá pátá velmi mladá manželská dvojice řeší své problémy zcela bez hádek. V této relativně malé skupině byly nejčastěji zastoupeny středoškolačky se svými partnery. Téměř polovina dvojic řešila své problémy bouřlivěji, ale rychle se zase smířovala. U dobré třetiny manželských párů byly časté děletrvající hádky, doprovázené někdy i výstupy. Tento poslední způsob řešení konfliktů byl nejběžnější ve skupině žen se základním vzděláním a u části rodin žen vyučených.

Příčinou nedorozumění a konfliktů nebyly u velmi mladých manželů sexuální problémy a žárlivost, nepodstatné byly i přehnané vazby k rodičům. Často se však konflikty soustřeďovaly kolem finančních problémů, rozdělení domácích povinností, trávení volného času a odlišných názorů na lidi, situaci apod. U menší skupiny rodin působil problém i častý alkoholismus muže — zde je na místě podotknout, že občasné problémy s alkoholismem muže řešila v podstatě každá druhá rodina. Jestliže vezmeme v úvahu věk sledovaných manželských partnerů, pak nelze tento moment považovat za tak nevinný, jak by se na první pohled zdálo.

Problémy, které mladou rodinu zatěžovaly, byly vesměs problémy adaptačního charakteru, běžné ve všech mladých manželstvích. Avšak u velmi mladých rodin, právě pro jejich sociální nezralost a v kombinaci s jinými nepříznivými faktory, vedly častěji k latentní nespokojenosti, která vyústila u části dvojic v rozpadu manželství. Z tohoto hlediska by byly vhodné konzultace v manželských poradnách, při kterých by se mladé páry učily řešit sporné otázky bez destruktivních momentů.

Spokojenost v manželském vztahu indikovala i hodnota přisuzovaná vztahu k partnerovi. Polovina žen i mužů kladla po třech letech manželství lásku k partnerovi na první místo. Přátelství kladlo na první místo asi 20 % dvojic — nepatrně zde převažovaly ženy. Úctu a zvyk postavilo na první místo 15 % žen a 20 % mužů. Hostilní postoje k manželskému partnerovi se dostaly na první místo u 18 % žen a pouze 8 % mužů. I když jednotlivé četnosti, až na hostilní postoje, byly vcelku u dvojic vyrovnané, emocionálně pozitivní postoje byly přece jen o něco častější u mužů, emocionálně negativní postoje častější u žen.

Po třech letech manželství byla v soužití plně spokojena přibližně polovina mladých žen, čtvrtina byla spokojena „tak na půl“ a čtvrtina dala zřetelně najevo svou nespokojenost. Častěji byly spokojeny středoškolačky, největší podíl nespokojených žen se objevil mezi skupinou se základním vzděláním. Manželé se zdáli být v manželství celkově spokojenější než ženy, pouze malý podíl (14 %) měl k soužití s partnerkou vážnější výhrady. Šetření po třech letech manželství naznačilo, že mladé ženy byly v manželství méně častěji spokojené než muži. Tento trend byl konstatován i v jiných výzkumech, zaměřených na mladé rodiny. Manželství ženy zřejmě více zatěžuje, jsou náročnější na partnera, obtížněji se vyrovnávají s rolí matky, hospodyně a zaměstnané ženy. Destruktivním činitelem může být i desiluze z partnerského vztahu, nezvládnutí profese a materiálních problémů.

Manželskou spokojenost mladých dvojic dokresluje i jejich rozvodové úvahy. O rozvodu zatím neuvažovalo 46 % žen a 60 % mužů. 29 % žen a 26 % mužů přiznalo občasné úvahy o rozvodu, čtvrtina žen a pouze 14 % mužů považovalo v době šetření rozvod za jediné východisko z nahromaděných problémů. 13 % manželských dvojic již rozvodové jednání skutečně zahájilo nebo dokončilo. I v našem souboru velmi mladých rodin byla prokázána výraznější rozvodová tendence žen než mužů. Toto zjištění kladně koresponduje se závěry jiných výzkumů, které referují o vyšší pohotovosti žen k rozvodovému chování, menší ochotě ke kompromisům a ke snížení vlastních nároků v zájmu udržení rodiny. I šetření velmi mladých rodin, byť technicky omezené, naznačilo, že jsou to především mladé ženy s inercializovaným vědomím rovnoprávnosti a samostatnosti poválečné generace, které potřebují od rané adolescence intenzivnější výchovu k rodinnému životu.

Výzkum velmi mladých manželských párů sledovaných po třech letech

trvání manželství přinesl základní informace o této specifické skupině rodin. Dokázal, že hlavním problémem dívek, uzavírajících manželství před dosažením právní zletilosti, byla nízká kvalifikace, která se sňatkem ještě snížila. Ukázal také, že prognóza velmi mladých manželství není zcela beznadějná, protože přibližně polovina těchto rodin je v manželství celkem šťastná a spokojená. Z méně šťastné poloviny rodin má čtvrtina šanci, že po překonání adaptačních potíží manželství přece jen udrží a stabilizuje. Čtvrtina se rozpadá ještě v průběhu tří let manželství. Z dat, která byly k dispozici, usuzujeme na to, že větší naději na udržení manželství mají rodiny s jedním dítětem, kde žena dokončila základní profesionální přípravu, má vyšší kvalifikaci a bydlí brzy po sňatku s rodinou v samostatném bytě. Největším rizikem velmi mladých manželů není tedy předčasný sňatek, nýbrž sociálně ekonomické podmínky, za kterých vzniká.

Rodinám, kde žena nedokončí základní profesionální výcvik, kde se v krátké době po sobě narodí další dítě do nevyřešených bytových poměrů, se zvyšuje pravděpodobnost nezvládnutí nahromaděných problémů natolik, že mladá žena sáhne po rozvodu jako jediném prostředku řešení krizové situace.

Ze souboru sledovaných rodin by speciální pomoc společnosti potřebovala ta čtvrtina dvojic, která již v prvních letech manželství tenduje k nespokojenosti, ale není ještě odhodlána k radikálnímu řešení. Pokud by se podařilo tyto rodiny stabilizovat, pak by pravděpodobnost rozvodů manželství velmi mladých partnerů byla téměř stejná nebo nepatrně vyšší než je u populace, uzavírající manželství v sociálně a právně akceptovatelném věku.

3.2 FORMY NETRADIČNÍ SPOLEČENSKÉ INTERVENCE VE PROSPĚCH RODIN

Vzhledem k zájmu socialistické společnosti na snížení rozvodovosti a stabilizaci mladých rodin — s ohledem na děti zde vyrůstající — patří velmi mladé rodičovské páry ke skupině, u níž je o něco vyšší než průměrné riziko, že se při plnění rodičovských a partnerských funkcí dostanou do obtížně zvládnutelných situací.

Jak vyplynulo z analýzy, jsou velmi mladé snoubenecké dvojice svým způsobem vnitřně diferencovaným celkem, zejména po stránce vzdělanostní a materiální; pozornost zasluhuje také jejich diferenciaci z hlediska rodinného zázemí. Domníváme se, že rizikem neadekvátního plnění manželských a rodičovských rolí jsou ohroženy zejména ty dvojice, u nichž je základní handicap nízkého věku a nízkého vzdělání kombinován s disharmonickými rodinnými vztahy nebo absencí jednoho z rodičů

vůbec. Výzkum rodin se základním vzděláním (Rollová, 1982) přesvědčivě prokázal, že i v naší společnosti tendují narušené rodiny a rodiny s disharmonickými vztahy k reprodukci v další generaci. Děti — zejména dcery — z neúplných a problémových rodin vstupují často do manželství se základními neznalostmi hospodaření a navíc jim chybí i adekvátní vzory párového a partnerského chování — jejich intencí a identifikační determinanty.

Výsledky studie, sledující velmi mladé manželské dvojice, naznačily, že nejdůležitějším problémem mladých žen je dokončení kvalifikace, zejména učebního poměru nebo složení maturitních zkoušek. Problémem je i případná motivace nezletilých dívek bez vzdělání k získání alespoň základní profesionální kvalifikace.

Řádný profesionální výcvik je v našich podmínkách spojen s vyšší úrovní vzdělání, kterou považujeme za rozhodující moment v socializačním procesu dítěte. Dítě je v rodině socializováno především realitou, ve které žije. S osobností vzdělanější matky se mění kvantita i kvalita sociálních vztahů i kvalita socializace. Z jednání a chování matky a otce dítě vpečetuje do své osobnosti abstraktní vzor rodinného chování, který bude v dospělosti prosazovat jako orientující princip při vytváření vlastního rodinného života.

- Při vytváření celkové koncepce péče o velmi mladé rodiny, kde alespoň jeden z rodičovského páru nemá dokončený základní profesionální výcvik, doporučujeme přihlížet především k potřebám nezletilých matek, pro které by bylo vhodnou pomocí umístění dítěte na dobu nezbytně nutnou pro dokončení profesionální přípravy do mikrojeslí nebo jiného zařízení. K uvážení navrhujeme, zda by dokončení studia nebo učení bez většího přerušování nemohlo být zvýhodněno poskytnutím mateřského příspěvku nezletilé matce za předpokladu, že zajistí řádnou péči o dítě jinou osobou po dobu nutné docházky do učení nebo do školy.
- Domníváme se, že pozornost praxe i výzkumu by měla být zaměřena především na velmi mladé rodiny, jejichž děti by mohly být ohroženy generačním přenosem nejnižší vzdělanosti a sociální úrovně. V praxi by měla být poskytnuta podpora těm jednotlivcům i dvojicím, které mají předpoklady a snahu vymanit se z tradic nevhodného rodinného zázemí. K uvážení navrhujeme také zařazení speciálních hodin pro dospívající dívky, odcházející ze základní školy přímo do pracovního procesu. Obsahem těchto hodin by byla „příprava na život“ (ekonomika hospodaření domácnosti, výchova k rodičovství a partnerství apod.).
- Vzhledem k tomu, že studie prokázala nízkou připravenost velmi mladých dvojic na manželství a rodičovství, navrhujeme důsledněji připravovat dospívající mládež v rámci vzdělávání dospělých (televize, rozhlas, tisk) na rodinné role manželských partnerů a rodičů při

zdůraznění významu obou rodičů pro harmonický vývoj dítěte.

- Šetření prokázalo značnou bezradnost a nesamostatnost velmi mladých matek při péči o malé dítě. K řešení tohoto problému by mohlo přispět zavedení povinného kursu péče o dítě pro oba velmi mladé rodiče, při respektování faktu, že mnohým z nich orientační rodina neposkytla adekvátní vzory rodinného chování otce nebo matky. Tuto skupinu by bylo třeba seznamovat s rolí otce v rodině a upozorňovat na negativní jevy plynoucí z její absence.
- Ze studie vyplynula velmi malá informovanost nezletilých dívek o sexuální problematice, zejména antikoncepci. Navrhujeme uvážit, zda by nebylo vhodné přenést zdravotnickou osvětu, především z oblasti antikoncepce, do posledních ročníků základní školy. Vzhledem k tomu, že mezi 15. a 17. rokem začíná určitá část mládeže se sexuálními styky, to znamená v době, kdy mladí lidé ještě nejsou schopni plně materiálně i sociálně zvládnout manželské a rodičovské role dospělých, navrhujeme k uvážení, zda by nebylo vhodné zpřístupnit mladistvým spolehlivé a sociálně pro tuto skupinu přijatelné antikoncepční prostředky (Antigest, IUD, a především tzv. „morning-after“ pilulky). K uvážení navrhujeme i u velmi mladých dívek i medikamentózní, případně i jinou formu přerušování těhotenství na místě běžného chirurgického zákroku.

Vzhledem k tomu, že skupina velmi mladých rodičovských dvojic je v naší populaci početně okrajovou skupinou, klademe důraz na individuální sociální práci s těmito páry v Manželských a předmanželských poradnách a sociálních odborech národních výborů. Účinný poradenský systém a účinný systém sociálních opatření by měl těmito dvojicím umožnit překonání počátečních problémů tak, aby se stejná situace neopakovala o generaci později u jejich dětí.

3.3 VÝBĚR PARTNERA A DÉLBA LEGITIMNÍ MOCI V RODINĚ

Anglosaská literatura z oblasti sociologie rodiny věnuje velkou pozornost problematice výběru manželského partnera. Svědčí o tom řada výzkumů, zaměřených na zjišťování souvislostí mezi osobními charakteristikami, rodinným zázemím a pozdější manželskou spokojeností. Výzkumy, konstatující vzájemnou podobnost snoubeneckých, mileneckých a manželských partnerů, teoreticky vycházejí z teorie podobnosti. Platnost této teorie je přibližně od třicátých let tohoto století dokazována ve výzkumech manželské spokojenosti (Termann, 1938) a tvoří určitý protipól teorii komplementarity, která za rozhodující moment úspěšnosti při výběru partnera považuje jistým způsobem definovanou protikladnost

partnerů. Obě tyto navzájem si konkurující teorie dodnes určují směr mezinárodních výzkumů buržoazní sociologie rodiny v oblasti výběru partnera a manželských vztahů.

Hlavním předmětem diskusí je hypotéza, postulovaná teorií homogamie, kladoucí do souvislosti podobnost jako podmínku výběru partnera a manželské spokojenosti. Problémem je, že homogamii, obecně definovanou jako rozsáhlou podobnost párů a manželských partnerů, musíme vždy chápat v souvislosti s určitými znaky. Diskusní stanoviska mezi stoupenčí teorie podobnosti a zastánci teorie komplementarity jsou rozdílná především ve vymezení obsahu psychických znaků; ve vymezení sociálně kulturních znaků není mezi nimi zásadní rozdíl.

Teorie podobnosti — endogamie

Teorie podobnosti rozlišuje podobnost v psychických znacích, která je v literatuře označována jako homogamie, a podobnost v sociálně kulturních znacích (např. věková, stratifikační, rasová), označovaná jako endogamie. V tomto smyslu charakterizuje Merton (1964) endogamii jako kulturní podobnost partnerů, funkční manželskému a později rodinnému rolovému komunikačnímu systému.

Na teoretické úrovni jsou v sociologické literatuře diskutovány dvě navzájem si konkurující teze. Jedna tvrdí, že endogamie je funkcí příležitosti — tím je myšleno, že endogamie vzniká automaticky jako následek nedostatečných příležitostí pro výběr nějak odlišného partnera; např. tehdy, jestliže je společnost, ve které se jedinec pohybuje, vzhledem k určitému znaku homogenní. Podle této teze měla by se stoupající mobilitou společnosti klesat míra endogamie. Z druhé teze je odvozováno protikladné tvrzení, vysvětlující endogamii z existujících normativních principů. Tato teze předpokládá větší pravděpodobnost výběru vhodného (tedy homogamního) partnera regionálním rozšířením „sňatkového trhu“, jinými slovy, pravděpodobnost výběru homogamního partnera je přímo úměrná stoupající mobilitě sňatkuschopných jedinců. Téměř celé století se pokoušejí matřimoniologové a sociologové tyto teze v praxi ověřit nebo vyvrátit, ale zatím bez výsledku. Pouhé konstatování míry endogamie totiž samo o sobě neposkytuje hlubší informace.

V oblasti věkové endogamie je možnost empirického ověření o něco lepší. Výzkumy naznačily, že vrstevnické páry a páry s malým věkovým rozdílem byly v manželství lépe přizpůsobeny, byly spokojenější než páry s velkým věkovým rozdílem (Blood a Wolfe, 1960). V jiných výzkumech zase byly korelace tak slabé, že Locke (1951) interpretoval své výsledky tak, že přibližně stejný věk partnerů je sice žádoucí, ale celkově není nejdůležitějším faktorem manželské spokojenosti. Podobně i Goode

(1956) upozorňoval na nebezpečí přecenění věkové proměnné v souvislosti s manželskou spokojeností.

Stratifikační (skupinová) endogamie ve smyslu příslušnosti partnerů ke stejné sociální vrstvě je v buržoazní společnosti většinou občanů vědomě dodržována, ale často se objevuje určitá diferenciacie podle pohlaví. V západní společnosti je běžné, že ženy vybírají častěji partnera ze stejné nebo vyšší vrstvy, muži, častěji než ženy, si vybírají partnerku

NAŠE RODINA

2. Kresba devítiletého děvčátka, žijícího v úplné, harmonické rodině. Zachycuje celou rodinu v přírodě, otec je zde znázorněn jako vedoucí postava. Děti jsou umístěny uprostřed, matka jako poslední. Kresba působí pozitivním, klidným dojmem.

i z vrstvy nižší. Jinak řečeno, pravidlo stratifikační endogamie je přísněji dodržováno rodinou ženy než rodinou mužského partnera. Tuto tendenci vysvětluje patrilineární princip buržoazní společnosti, kde status muže určuje status celé rodiny. V tomto smyslu je při výběru partnera příslušnost ženy k nižší sociální vrstvě společnosti tolerována, ale v opačném směru (příslušnost muže k nižší vrstvě) tolerance mizí. Příslušnost muže k určité sociální vrstvě určují kritéria povolání, vzdělání a příjmu, u ženy je ještě brán v úvahu status jejího otce. Jäckelová (1980) se domnívá, že ženami je stratifikační endogamie dodržována mnohem rigidněji než endogamie věková. V naší společnosti je stratifikační endogamie také vcelku dodržována, až na skupiny středoškolaček a vysokoškolaček, které si často vybírají partnera se vzděláním a postavením nižším než mají samy.

Tyto výjimky z pravidla nejsou ani tak způsobeny změnou sociální normy, jako spíše nedostatkem homogamních partnerů pro určité skupiny populace.

Pouhé zjištění stratifikační endogamie párů nevyovídá však nic o tom, zda je tato endogamie převážně funkcí příležitosti, nebo výsledkem v lidském vědomí obsažené velmi účinné sociální normy. Nezodpovězena zůstává také otázka, do jaké míry ovlivňuje stratifikační endogamie stabilitu a úspěšnost manželství. Problémovost empirického uchopení je v tom, že stratifikační endogamie je pojem obsahující podobnost v mnoha znacích. Indikátory, určující příslušnost k sociální vrstvě, jsou spojeny s dalšími znaky, jako nárok na určitou životní úroveň, způsob života, duševní a kulturní zájmy, očekávání a postoje. Vzájemné prolínání a nejasnost proměnných působí v buržoazní sociologii rodiny nemalé problémy při vysvětlování kauzální závislosti.

Teorie podobnosti — homogamie

Teorie homogamie byla původně teorií volby partnera a teprve později byla aplikována na manželskou spokojenost. Tento pojem je v nemarxistické sociologii různě operacionalizován. Některými autory je homogamie chápána jako globální psychická podobnost, jiní autoři ji chápali jako podobné, souhlasné hodnotové orientace a představy partnerů. Hypotézy, vycházející z teorie homogamie, precizuje Jäckelová (1980) tímto způsobem:

1. Páry (manželské páry) jsou si více podobné než ne-páry, resp. jsou si podobnější, než by se podle teorie pravděpodobnosti mohlo očekávat.
2. Mezi podobností a pokrokem v procesu volby partnera existuje pozitivní vztah. Tato teze se rozpadá do dvou parciálních hypotéz; čím si jsou partneři podobnější, tím hlubší je vzájemná náklonnost; čím déle vzájemný vztah trvá, (čím pokročilejší je proces volby), tím větší je podobnost partnerů.

Ve většině výzkumů, pokoušejících se zjistit faktory manželské spokojenosti, zachází tento typ hypotézy ještě dále: čím podobnější jsou partneři, tím větší je jejich manželská spokojenost. Hypotézy tohoto typu, vycházející z teorie homogamie, byly mnohokrát empiricky ověřovány, ale věda vlastně dodnes neví, jaký je směr vztahu mezi proměnnými. Stoupenci teorie homogamie vycházejí z přesvědčení, že homogamie je nutnou podmínkou procesu volby partnera, případně podmínkou spokojenosti v manželství. V jejich pojetí představuje podobnost partnerů zpravidla nezávisle proměnnou. Empirický výzkum může však opakovaně potvrdit pouze existenci korelace mezi podobností a volbou partnera,

případně manželskou spokojeností, avšak nemůže zjistit, zda hypotéza platí i v obráceném směru — čím spokojenější manželství, tím větší podobnost mezi partnery. Pouze podobnost zjištěná na počátku procesu volby partnera by mohla být jednoznačně interpretována jako nezávisle proměnná a trvání vztahu jako závisle proměnná. Jinak v matrimoniologii zůstává stále otevřená otázka, zda partneri pokračují ve vztahu proto, že si jsou ve svých osobnostních strukturách podobní, nebo zda se trváním vztahu podobnost a tím i spokojenost zvětšuje, nebo konečně zda spokojenost jako taková (ať je již vyvolána čímkoliv) způsobuje větší podobnost partnerů. Pravděpodobně se zde jedná o kruhové procesy v tom smyslu, že podobnost přispívá k trvání vztahu — a tím přímo nebo nepřímo k manželské spokojenosti — a spokojenost opět zpětně ovlivňuje podobnost a přizpůsobení osobností.

Přestože se marxistická sociologie rodiny teorií podobnosti zatím blíže nezabývá, byla v některých výzkumech mladých manželství i u nás konstatována souvislost mezi příslušností ke vzdělanostní skupině a manželskou spokojeností (Wynnyczuk, 1975). Studie Prokopce, Dytrycha a Schüllera (1975), zkoumající rozvodové chování pražských manželských dvojic, prokázala souvislost mezi neúspěchem v manželství a příslušností partnerů k rodinám s odlišnými sociálně kulturními vzory chování. Na vzájemnou podobnost upozornila i naše studie velmi mladých snoubenců, kde byla prokázána podobnost snoubenců v těchto charakteristikách: věku, úrovni vzdělání, ekonomických charakteristikách a ve vzdělanostní i sociální úrovni nejen mladých snoubenců, nýbrž i jejich orientačních rodin. Podobnost se projevila také v typu původní rodiny obou snoubenců, hodnocení manželské spokojenosti jejich rodičů, v sexuálním chování a v mezigeneračním rodinném chování dcer a matek.

Vraťme se však k problému, který jsme nadhodili na počátku našich úvah. Spočívá zjištěná endogamie snoubeneckých párů na sociálních noremách, nebo vzniká jako doprovodný symptom demografických charakteristik? Domníváme se, že u mladých párů je endogamie odvozená z účinnosti sociálního norem, v individuálním i sociálním vědomí stále přežívajících. S ohledem na nedostatek jednoznačných dat nemůžeme ani my s určitostí odpovědět na otázku, do jaké míry přispívá endogamie k úspěšnosti manželství. Určitým vodítkem by mohla být manželská spokojenost po třech letech manželství, kdy jako spokojenější a stabilizovanější se jevíly dvojice vykazující podobnost ve vyšším vzdělání a kvalitnějším sociálně kulturním rodinném zázemím. Tato zjištění jsou však vzhledem k omezenému počtu opakovaně vyšetřených manželských párů nutně parciální.

Problém podobnosti při výběru partnera a souvislost mezi podobností a manželskou spokojeností se zdá být problémem transkulturním a jako takový by zasloužil hlubší pozornost i marxistické sociologie a matrimoniologie.

Teorie komplementarity

Teorii komplementarity zformuloval v padesátých letech Winch (1967). Vychází z předpokladu, že zákonitost volby partnera neleží v podobnosti osobní, ale v určité protikladnosti partnerů. Podle něj je princip komplementarity obecným principem tvorby partnerských dvojic, protože každý člověk v podstatě hledá takový vztah k jinému člověku, který slibuje co největší gratifikace, odměny ve smyslu maximálního uspokojení vlastních potřeb. V manželství jako intimní skupině dvou lidí je tento princip zvláště významný.

Winch nezpochybnil výsledky výzkumů vycházejících z teorie homogamie, ale chápal volbu partnera jako proces, ve kterém homogamie představuje teprve jakýsi předstupeň. Vlastní volbu vysvětluje tak, že jedinec si z okruhu libovolných osob předběžně vybírá podle principu zákona homogamie určitý počet osob a teprve z tohoto okruhu provádí konečnou volbu partnera podle principu komplementarity.

Na rozdíl od teorie podobnosti, která se svým způsobem opírá o sociální determinaci člověka, navazuje teorie komplementarity na psychoanalytické pojetí člověka a jeho potřeb. Za této situace je empirické ověření velmi problematické, protože způsoby argumentace, jež teorie komplementarity používá, leží mimo hranice pro marxistickou sociologii legitimních postupů.

Moc a autorita v manželském soužití

Problematika dominance a distribuce moci v rodinné jednotce se v současné nemarxistické sociologii těší značnému zájmu. Buržoazní sociologie rodiny často spojuje pojem „moc“ s teorií zdrojů. Tvůrci této teorie, Blood a Wolfe (1960) spojují proměnnou „moc rozhodovat“ s mimorodinnou statusovou pozicí muže a ženy. V manželském systému převažuje moc ve prospěch toho partnera, který do manželství přispívá většími zdroji. Zdroje definoval Wolfe jako jakoukoliv hodnotu, vlastnost, která může být druhým prospěšná. Mohou to být fyzické, emocionální, intelektové vlastnosti, majetek, pozice ve společnosti apod. V tomto smyslu definuje moc jako kompetenci rozhodovat ve vybraných situacích rodinného života.

Ve svých empirických výzkumech dokázali autoři výraznou souvislost mezi společenským statem muže (měřeno příjmem) a jeho legitimní mocí v rodině. Na základě empirického materiálu konstatovali, že mužova moc je nižší, jestliže manželka zastává ve společenské hierarchii stejnou nebo dokonce vyšší pozici než on. Mužova legitimní moc byla také nižší, jestliže žena dosáhla stejného nebo vyššího vzdělání nebo byla případně zaměstnána.

Většina empirických prací, zabývajících se dělbou moci v rodině, obecně potvrzuje platnost závěrů Blooda a Wolfeho. Ve všech byly zjištěny tyto souvislosti:

- Moc rozhodovat v rodině pozitivně koreluje se sociálním statem partnerů (vzdělání, povolání, příjem),
- Ženy výdělečně činné mimo rodinný systém mají více legitimní moci než ženy v domácnosti.
- Statusové pozice manželských partnerů jsou v těsné souvislosti s dělbou moci v rodině — ve smyslu teorie zdrojů.

Tato zjištění shrnul Scanzoni (cit. podle Helda 1978) do teze, že každý empirický výzkum, ověřující platnost teorie zdrojů, poukazuje na souvislost mezi mimorodinným výkonem partnerů a mírou jejich autority v rodině.

Podobně jako problém vzájemné podobnosti je i otázka dynamiky a rozdělení moci mezi manželskými partnery jevem transkulturním. Pokud je však moc legitimována mimo rodinný systém, v sociálních poměrech společnosti, musíme k její analýze přistupovat s přihlédnutím ke společenskému systému, ve kterém je zakotvena.

Empirický výzkum ani teoretické práce marxistické sociologie se problematikou moci doposud nezabývaly. Úvahy k tomuto problému můžeme opřít pouze o empirická bádání a teoretické konstrukce buržoazní sociologie, která vychází z tradičního modelu patrilinéární rodiny. V našem výzkumu mladých snoubenců nebyla analýza mocenských poměrů přímým, meritorním předmětem výzkumného zájmu. Šetření však naznačilo, že míra harmonie v původních rodinách velmi mladých i starších dvojic souvisela i s podílem na moci, rozhodování v rodinném systému. V harmonických rodinách byla silnější dominance a autorita otce spolu s vyšším podílem partnerského rozhodování, zatímco v méně harmonických rodinách byla v oblasti rozhodování výrazně dominantnější matka. Ve všech srovnávaných skupinách, nezávisle na typu orientační rodiny, byla dospělými dětmi jako dominantní, rozhodující osoba označována častěji matka než otec.

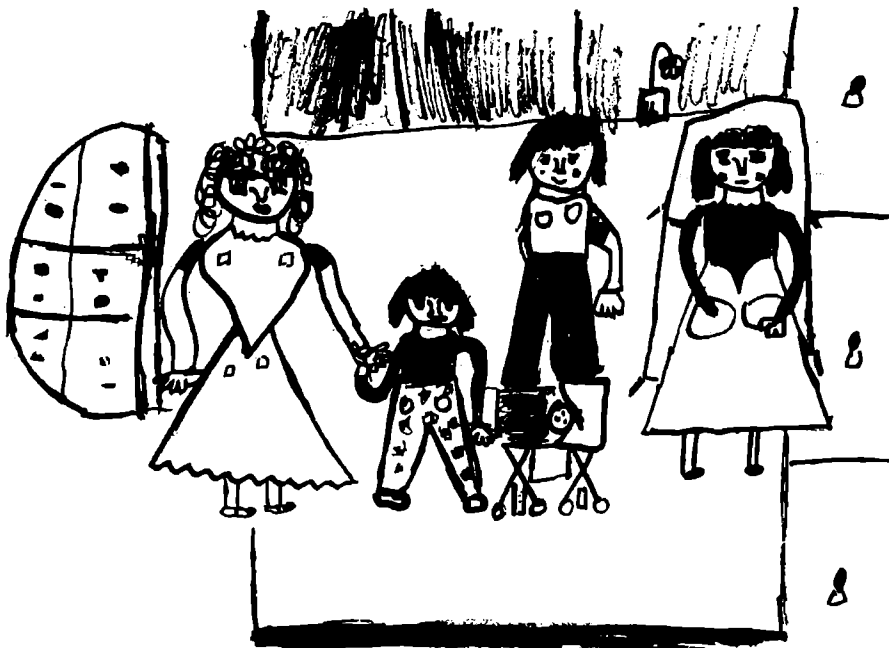
Fakt častější dominance ženy v naší městské rodině bychom mohli pomocí teorie zdrojů vysvětlit jako důsledek emancipačního procesu, který umožnil ženám přístup k vyššímu vzdělání a v masovém měřítku začlenění do pracovního procesu vně rodinného systému. Podle této teorie by byly jako dominantnější označovány ty ženy, které do rodiny přinášejí vyšší zdroje — tedy především ženy s vyšším vzděláním a vyšším příjmem. Tyto úvahy však nevysvětlují uspokojivě problém vyšší legitimní moci žen v socialistické rodině. Teorie zdrojů byla vypracována na základě dat vypovídajících o dynamice vztahů amerických manželských dvojic — tedy na základě studia sociálně a historicky odlišně podmněné rodiny — a proto ji nelze jednoduše aplikovat na podmínky života socialistické rodiny.

O tom, jak je zakotvena dělba moci v rodinném systému socialistické společnosti, máme zatím velmi málo informací a empirického materiálu. Domníváme se však, že je třeba se tímto problémem také zabývat, poněvadž by bylo chybou vyklidit pole buržoazní sociologii. Trvalá analýza dynamiky manželských vztahů by rozhodně měla patřit k aktuálním a perspektivním úkolům také marxistické sociologie rodiny.

3.4 ROZPAD RODINY A PSYCHOSOCIÁLNÍ SITUACE DÍTĚTE

Problematika neúplných rodin u nás ležela dlouho stranou odborného a vědeckého zájmu. Teprve s dynamickým rozvojem manželského poradenství a restrukturační sociální péče se dostala mezi hlavní vědeckovýzkumná témata institucí zabývajících se populačním klimatem v ČSSR. Postupně byla pozornost věnována různým skupinám rodin vyžadujících zvláštní péči ze strany společnosti. Mezi těmito skupinami byla sledována jako jedna z prvních rodina neúplná, protože právě z nich daleko častěji přicházejí klienti do všech druhů zdravotnických i sociálních zařízení již jako děti, nebo později po letech, jako dospělí.

Výzkumy z posledních let přinesly řadu cenných informací o životních a hmotných problémech osamělých rodičů, o sociálních kontaktech a adaptabilitě dětí, jež vyrůstají v rozpadlých rodinách. Nový byl pohled na sociální situaci a starosti osamělých otců a na problémy, které dětem přináší restrukturační rodiny a nový partner matky. Všechny výzkumy však popsaly nejrozšířenější typ neúplné rodiny — rodinu formálně neúplnou, vzniklou rozvodem. Ale z praxe víme, že tímto typem, byť nejběžnějším, neúplné rodiny vyčerpány nejsou. Rozpadlá a nefungující může být i rodina, která z právního hlediska má oba rodiče, kde se děti narodily v manželství a kde nedošlo ani k rozvodu ani k úmrtí jednoho z rodičů. Mohou to být rodiny opuštěné jedním z partnerů, rodiny, kde je jeden z rodičů ve výkonu trestu, dlouhodobě nemocný nebo nezpůsobilý přiměřeně vykonávat svou rodičovskou roli. Mohou to být i rodiny, kde jeden dojíždí za zaměstnáním a domů se vrací zřídka a nepravidelně. Takové rodiny zůstávají mimo statistickou evidenci a sociální instituce se o nich dozvídají až tehdy, kdy se latentní krize stane zjevnou nějakým sociálním problémem — nejčastěji prostřednictvím dětí.

3. Kresba devítiletého chlapce z neúplné rodiny. Rodiče jsou rozvedeni a děti žijí s matkou.
Na obrázku chybí otec, rodinu tvoří matka — děti — babička.
Toto složení je pro kresby dětí z neúplných rodin dost typické.

Rodiny neplní své funkce

Klasifikace neúplných rodin je problematická a neujasněná zejména ze statistického a psychologického hlediska. Je rozdíl v situaci a potřebách velmi mladé matky nemanželského dítěte a v situaci a potřebách vdovy se třemi dětmi. Jiná je mentalita a problematika rozvedených, kteří se do situace neúplné rodiny dostali vědomou volbou s více méně jasným vědomím toho, co je očekává. Kvalitativně odlišná je problematika neúplné rodiny vzniklé opuštěním, kde partner, který s dětmi zůstal, nemá nárok ani na výživné pro děti, ani sociální status rozvedené nebo vdovy. Specifické jsou také problémy neúplných rodin v čele s matkou a rodin v čele s mužem. Kromě obecných problémů s výchovou dětí mají všechny tyto typy neúplných rodin ještě své specifické problémy a starosti, pro které vyžadují diferencovaný přístup sociálních institucí.

Rada výzkumů, zaměřených na problematiku neúplných rodin, začínala základní otázkou, které typy neúplných rodin představují největší problém z hlediska společenské péče. Studie Nerudové (1973) ukázala, že v podmínkách velkoměsta mezi nimi početně převládají rodiny vzniklé rozvodem (85 % ze souboru 975 rodin). Rozvedená rodina je v našich

podmínkách a prakticky ve všech vyspělých zemích světa nejběžnějším typem neúplné rodiny. Z hlediska četnosti se na druhém místě objevují rodiny vzniklé úmrtím jednoho z rodičů (17 ‰), pak neúplné rodiny vzniklé narozením dítěte mimo manželství (11 ‰). Studie zachytila i rodiny neúplné v důsledku opuštění manželského partnera. Okrajové, ale velmi problémové skupiny tvořily rodiny, kde otcové byli zaměstnáni mimo trvalé bydliště a k rodině dojížděli jen velmi nepravidelně (3 ‰) a rodiny, kde jeden z rodičů byl v dlouhodobém výkonu trestu (2 ‰).

V souboru velkoměstských neúplných rodin převažovaly v čele ženy — jejich absolutní převaha však variovala podle typu neúplné rodiny. Nejčastěji stály ženy v čele rodin vzniklých rozvodem a v čele rodin vzniklých nástupem trestu. Otcové vedli neúplné rodiny v pouhých 11 ‰ a stáli především v čele rodin opuštěných. Ve skupině mužů, kteří sami pečují o děti, každého třetího žena opustila, aniž by svůj krok formálně podložila. Tato extrémní situace je však ve většině případů dočasná; při následném rozvodovém řízení žádají matky děti přece jen do své péče a soud jim většinou vyhoví. Vedle rodin opuštěných pečují muži často sami o děti také v neúplné rodině vzniklé úmrtím. Avšak na rozdíl od muže opuštěného pečuje vdovec o děti častěji spolu se svou matkou nebo jinými příbuznými.

Jednotlivé typy neúplných rodin se mezi sebou liší i ve věkové skladbě. Nejmladší jsou neúplné rodiny vzniklé narozením dítěte mimo manželství; pro rodiny opuštěné je typické rozložení do všech věkových skupin. Rozvedené rodiny byly nejčastěji v mladším středním věku a nejstarší skupinu s věkovým modem mezi 40 až 50 lety tvořili ovdovělí. Výzkum, zabývající se životní situací neúplných rodin a prioritami pomoci se pokusil také o charakteristiku jednotlivých typů neúplných rodin z hlediska četnosti jejich výskytu a nutnosti společenské intervence.

Rodiny rozpadlé, formálně úplné

Mezi tyto rodiny jsou nejčastěji zařazovány rodiny selhávající v plnění základních funkcí v důsledku opuštění manželského partnera a rodiny, kde je jeden z rodičů v dlouhodobém výkonu trestu. Tyto rodiny jsou statisticky obtížně sledovatelné a společnost se o nich dovídá pouze prostřednictvím vyžádaných sociálních intervencí.

DLOUHODOBÝ VÝKON TRESTU

Neúplných rodin vzniklých nástupem trestu není v naší populaci mnoho, ale jejich situace je velmi složitá. Nejčastěji pocházejí z nejnižších

sociálních vrstev společnosti, dosahují pouze nejnižšího vzdělání a zpravidla mají vyšší počet dětí. Matky, stojící v převážné většině v čele těchto rodin, nemají pevně zafixované vědomí odpovědnosti a povinnosti vůči dětem. Především jim chybí finanční prostředky k překonání období osamělosti. Tyto rodiny vyžadují kromě materiální pomoci neustálou sociální kontrolu a soustavné výchovné působení sociální pracovnice.

OPUŠTĚNÍ PARTNERA

Tento zvláštní typ neúplné rodiny je problémový především tím, že v něm často v čele rodiny stojí otec, který sám pečuje o děti, jež matka opustila. V tomto typu rodiny jsou celkem rovnoměrně zastoupeni jak mladší, tak starší rodiče, ale sociálně závažné je, že nejčastěji ze všech sledovaných neúplných rodin pečují o tři a více dětí. Málokdy se zde setkáváme s jediným dítětem a děti zde nacházíme od nejtělejšího až do pozdního školního věku. I tato skupina rodin patří mezi ekonomicky nejslabší typy neúplných rodin. Od společnosti potřebují kromě materiální pomoci, především intervenci sociálně právní a psychologickou.

Rodiny rozpadlé, formálně neúplné

ÚMRTÍ JEDNOHO Z RODIČŮ

Neúplná rodina vzniklá úmrtím jednoho z rodičů je druhý, nejčastěji se vyskytující typ neúplné rodiny. Rodiny v čele s ovdovělou matkou, případně otcem, tvoří nejsamostatnější a nejvyrovnanější skupinu ze všech srovnávaných typů. Mají vyšší příjmy, vyšší vzdělání a starší děti. V této skupině je poměrně vyrovnané zastoupení podle pohlaví, stejně často stojí v čele matka i otec, objevuje se zde nejvyšší ochota pomoci ze strany širší rodiny. Přibližně třetina rodičů měla vysokoškolské vzdělání a ovdovělí tvořili také nejstarší skupinu neúplných rodin se závislými dětmi. V těchto rodinách se podobně jako u rodin vzniklých opuštěním vyskytuje větší počet dětí, na rozdíl od nich však netrpí materiálním nedostatkem a společenskou pomocí nevyžadují. Tyto rodiny častěji než ostatní neúplné rodiny zaujímají skeptický postoj k orgánům sociální péče a ke všem formám sociální intervence.

Mezi neúplnými rodinami patří svobodné matky mezi sociálně nejslabší skupiny. Jsou mezi nimi nejmladší, zpravidla sociálně nevyzrálé, velmi často jim chybí profesionální kvalifikace a životní zkušenosti. Nejčastěji ze všech neúplných rodin bydlí v nevyhovujících bytech, mají nejnižší příjmy a nejnižší vzdělání. Narození dítěte mimo manželství je závažné znevýhodnění nejen matky, ale odráží se i v sociálním, psychickém i somatickém vývoji dětí. Dokázal to dlouhodobý výzkum (Dunovský, Kučera, Zelenková 1973), zaměřený na okolnosti narození dítěte mimo manželství i opakované šetření těchto dětí po třech letech jejich života (Dunovský, Zelenková, 1977). Stejnou skupinu dětí se zabýval i další výzkum (Matějček, Břicháček, Dunovský, Karabelová 1987), kde autoři z původního souboru 586 dětí zachycených v roce 1974 při jejich narození, opětovně vyšetřili 190 nemanželských dětí ve věku 12 až 13 let. Tyto nemanželské děti srovnali pomocí párového výběru s kontrolní skupinou dětí narozených v manželství. Údaje o všech dětech byly shromážděny z nezávislých zdrojů — zdravotnické dokumentace, oddělení péče o děti NV, dětských psychiatrických zařízení a pedagogickopsychologických porad. Analýza naznačila častější výskyt sociální problematiky v rodině svobodné matky s dítětem, poukázala také na velký podíl cikánských dětí. Protože cikánské děti se od ostatních značně lišily, byl soubor rozdělen na skupinu dětí cikánských a necikánských.

Dvě pětiny nemanželských matek se během doby provdaly za otce dítěte, takže se ve svém složení nelišily od většiny rodin kontrolních. V 15 procentech případů se matka provdala za nevlastního otce dítěte a téměř třetina matek zůstala se svým dítětem sama. Významně vyšší podíl nemanželských matek než matek kontrolního souboru prodělal vícenásobné změny rodinného stavu (provádání, rozvod, provádání). Nemanželské děti byly také častěji než děti kontrolní v péči prarodičů. Vzdělání nemanželských matek a otců bylo výrazně nižší než vzdělání rodičů dětí manželských a dokumentovalo nízký sociálněkulturní status těchto rodin. Co se týkalo věku rodičů, objevila se zde tendence ke krajnostem; značným podílem byli zastoupeni jak rodiče velmi mladí, tak rodiče relativně staří. Negativní charakteristiky nemanželských dětí podtrhl i údaj o podílu navštěvujícím zvláštní školu; v kontrolní skupině jich bylo asi 2 ‰, což odpovídalo pražskému průměru, ale mezi nemanželskými dětmi čtyřikrát více, ve skupině cikánských dětí dokonce pětadvacetkrát tolik.

Srovnání nemanželských a manželských dětí v jejich zdravotním vývoji poukázalo na významný rozdíl v neprospěch nemanželských dětí v porodní hmotnosti a délce, větším počtu hospitalizací, pobytů v ozdravných a dispenzarizaci. Tyto údaje vypovídaly jak o horší zdravotnické péči o děti v těchto rodinách, tak i o nutnosti určité formy sociální pomoci nebo dohledu nad rodinou.

Sociálně velmi závažný byl významně horší školní prospěch nemanželských dětí přesto, že co do inteligence byly jak manželské, tak nemanželské děti vcelku vyrovnané. Autoři jejich horší školní výsledky odvozují spíše z menší kulturní stimulace rodinou a menší péče věnované školní přípravě. Mezi oběma skupinami dětí byly také zvláště významné rozdíly ve skóru maladaptace. U dětí narozených mimo manželství byl zřetelný posun v psychologicky a sociálně nevýhodném směru. Závěry výzkumu Matějčka, Břicháčka, Dunovského a Karabelové konstatovaly, že i ve věku 12 let jsou nemanželské děti v horší sociální situaci než děti manželské. To platí zejména o tělesném stavu, rodinné situaci, školním výkonu a jejich hodnocení učitelem. Narození dítěte mimo manželství považují za negativní faktor, který přinejmenším u části z nich působí dlouhodobě.

Výzkum neúplných rodin i výzkum dětí narozených mimo manželství potvrdil, že svobodná matka s dítětem nejnaléhavěji ze všech neúplných rodin potřebuje komplexní pomoc společnosti, ve formě sociálněkulturní, materiální i psychologicko-výchovné intervence.

ROZVOD MANŽELSTVÍ

Mezi neúplnými rodinami tvoří rozvedené ženy s dětmi největší skupinu, z celkového počtu všech rozvedených rodin stojí v 90 % v čele rodiny matka, otcové asi jen z 10 %. Věkový modus rozvedených rodičů leží mezi 29 až 39 lety, z 90 % pečují maximálně o dvě děti nejčastěji ve věku 7 až 14 let. Podíl dětí předškolního věku a podíl dětí starších však rovněž není zanedbatelný. Z hlediska vzdělanostní struktury se mezi neúplnými rodinami rozvedených nejčastěji objevují maturanti, vyučení, i podíl vysokoškoláků je podobně jako u rodin ovdovělých poměrně vysoký. Pro rodinu rozvedenou stejně jako ovdovělou jsou ve srovnání s ostatními neúplnými rodinami charakteristické výrazně vyšší příjmy. I když je většina neúplných rodin vzniklých rozvodem v evidenci orgánu péče o děti národních výborů, převážná část zvláštní pomoc společnosti nepotřebuje. Z hlediska nutnosti sociální intervence není tento typ rodiny problémový, i když právě vzhledem k jeho četnosti se i mezi rozvedenými mohou vyskytnout rodiny, vyžadující zvláštní pozornost vzhledem k nějakému marginálnímu znaku (větší počet dětí, nemoc, nízká kulturní úroveň a podobně).

Neúplná rodina vzniklá rozvodem byla právě jako nejrozšířenější forma důkladně výzkumně sledována zejména v pracích Schimmerlingové (1980), která popsala nejen sociální situaci rozvedené ženy s dětmi, ale všimla si také sociálních problémů rozvedeného muže, jemuž byly po rozvodu svěřeny děti do péče.

Výzkum rozvedených otců (Schimmerlingová 1978) stojících v čele neúplných rodin byl orientován na městskou populaci a popsal životní situaci mužů, kteří sami nebo za pomoci širší rodiny vychovávají děti mladší patnácti let. Ve shodě s našimi poznatky potvrzuje, že z celku všech formálně existujících neúplných rodin v čele s otcem tvoří nejpočetnější skupinu vdovci s dětmi, potom následují rozvedení otcové a zbytek tvoří svobodní otcové. Československými soudy bývá ročně do výchovy otce svěřováno asi 6 až 7 % všech dětí. Muži, kteří sami pečují o děti, bývají věkově starší a mají děti převážně školního věku — v této skupině neúplných rodin výrazně převládá jediné dítě.

Zajímavým poznatkem výzkumu rozvedených otců bylo zjištění, že porozvodové chování mužů i žen je prakticky stejné. Muži jako nejčastější příčinu rozpadu manželství uváděli opuštění společné domácnosti pro nového partnera. Následkem toho každé třetí dítě žijící s otcem kontakty s matkou zcela přerušuje, další třetina vidí matku pouze sporadicky. Mužové kontakty dětí s matkou posuzují benevolentněji než ženy v opačné situaci a jejich postoje nasvědčují tomu, že porozvodovou situaci neprožívají tak emocionálně jak ženy. I v rodinách rozvedených mužů se dostávají do popředí nevyřešené konflikty mezi manžely, spory o dítě a problémy s úpravou styku dítěte s matkou. Tyto spory, i když jejich rozsah je přibližně stejný jako v rodinách rozvedených žen, jsou velmi závažné hloubkou svých následků pro harmonický vývoj dětí.

Složitost problémů při výchově dětí rozvedeným otcem vyplývá z běžné soudní praxe, která tradičně znevýhodňuje muže tím, že jejich výchovná role nastupuje pouze a teprve tehdy, když matka ve své roli naprosto zklamala (morální důvody, duševní choroba, odchod do zahraničí, trestná činnost apod.). Za takové situace je role vychovatele pro muže mnohem obtížnější, protože jejich děti prošly kritickým obdobím narušených rodinných vztahů. Negativní vliv matky na dítě je mnohem závažnější a rizikovější než výchovné prostředí v rodinách, kde děti po rozpadu rodiny zůstávají u svých matek. U dětí soudně svěřených do péče otce konstatují sociální pracovníci asi o třetinu výchovných problémů více, než v neúplných rodinách tvořených matkou a dětmi.

Na druhé straně materiální situace a bydlení neúplných rodin v čele s otcem je lepší než u rozvedených žen. Přitom značná část otců nepobírá od bývalých žen výživné, i když bylo soudně vyměřeno. Největším problémem rozvedených otců s dětmi jsou výchovné obtíže s dětmi — pouze polovina zastává roli vychovatele zcela bez problémů, každý třetí otec má s dětmi závažnější problémy a pětina vyžaduje soustavnou pomoc při zajišťování základních rodinných funkcí, především při péči a výchově dětí.

4. Kresba osmiletého děvčátka z neúplné rodiny. Rodinu tvoří matka, babička a dvě děvčátka. Mužská postava na obrázku chybí zcela.

ROZVEDENÁ ŽENA S DĚTMI

Mnoho výzkumů poukazuje na souvislost mezi kvalitou rodinných vztahů, které člověk prožívá v rodině, do které se narodil, a mezi kvalitou partnerských vztahů, které později buduje sám ve vlastní rodině. Četné studie sledující rodinné a rozvodové chování kladou otázku, která dosud není jednoznačně potvrzena ani vyvrácena: zda je rozvedené nebo narušené manželství rodičů a vliv disharmonických vztahů na děti základní predispozicí k neúspěšnosti jejich vlastního manželství. I výzkumné šetření Schimmerlingové (1980) zabývající se sociální situací rozvedené ženy naznačilo tendenci rozvedených žen hodnotit vlastní dětství hůře než ženy vdané. Také ve srovnání s ženami vdanými pocházejí rozvedené častěji z rozvedených manželství. Autorka však varuje před zjednodušujícími závěry o tzv. sociální dědičnosti. Jisté sociální faktory, spojené s původní rodinou, se mohou stát rozhodujícími teprve ve spojení s dalšími okolnostmi. Bylo-li manželství rodičů rozvedeno, není tím naprosto určen osud manželství dítěte — avšak za určitých okolností je může ovlivnit negativním způsobem.

Řada výzkumů i praxe soudů dokládá, že ženy jsou častěji iniciátor-

kami rozvodu; při bližším dotázání však ženy vysvětlují, že k rozvodové iniciativě byly vlastně chováním manžela donuceny. Pouze pětina rozvedených žen byla rozvedena proti své vůli. Mladší ženy jsou v postoji k rozvodu radikálnější, ženy po čtyřicítce uvážlivější.

Rodina rozvedené ženy je po materiální stránce zabezpečena poměrně dobře, pouze malá část má větší finanční problémy. Ve srovnání s ženou vdanou má příjem výrazně vyšší — je způsoben daňovou úlevou, započtením rodinných přídatků a také tím, že rozvedená žena sama usiluje o vyšší finanční i funkční zařazení. Tento fakt je shodný se zjištěním Možného (1979), kdy na datech z cenzu dokázal, že rozvedené ženy dosahují vyšších příjmů než vdané, zatímco mužové rozvedení vykazují příjmy nižší než ženatí. Na druhé straně je rodina rozvedené ženy finančně zranitelná tím, že není schopna vytvářet větší finanční rezervy na nákladnější dovolenou, nákup auta, chaty, a dovoluje jen menší akumulaci prostředků. U poměrně malé skupiny rozvedených rodin se objevují společensky závažné problémy, které vzhledem k vyšší labilitě neúplných rodin mohou přerůst (a v konkrétních případech přerůstají) v problémové situace, vážně ohrožující plnění základních funkcí rodiny. Tyto sociálně problémové situace — pokud se týká celkové životní úrovně a sociálně ekonomické oblasti života rodiny — se dotýkají jen okrajového počtu (5 %), avšak pokud jde o oblast psychosociálního stresu, postihují přibližně třetinu neúplných rodin vzniklých rozvodem.

Mírou stresu se zabývala McLanahanová (1985) v longitudinálním výzkumu osamělých a vdaných matek. Rozlišila tři skupiny sociálních stresových faktorů:

1. Chronické stresové události — nízký příjem, věk, vzdělání, přítomnost malých dětí.
2. Životní události spojené se změnou rolí a změnou statu, snižující sociální jistotu a měnící ustálené životní vzory.
3. Nedostatečné sociální a psychologické zdroje — jejich absence pozitivně koreluje s psychologickým stresem.

Psychologickými zdroji rozumí McLanahanová přiměřené sebehodnocení, vědomí vlastní hodnoty, a dokazuje, že osoby, které nežily v trvalém partnerském vztahu, měly méně psychologických zdrojů než jedinci žijící v páru. Ve shodě s našimi nálezy konstatuje, že osamělé matky častěji než vdané zažívaly chronický stres ve všech třech podobách. S dobou, která od rozvodu nebo rozpadu rodiny uplynula, se přiměřeně zvyšovala i adaptace žen na novou životní situaci.

Proces adaptace na rozpad rodiny představuje pro ženu dlouhé období psychické zátěže. V jeho délce a obtížích se promítá řada sociálních a psychických rozporů, z nichž pouze některé může jedinec ovlivnit vlastním chováním a jednáním. Schüller, Dytrych a Prokopec (1986), kteří se procesem adaptace žen na rozvod výzkumně zabývali, rozlišují

v porozvodové adaptaci dvě etapy. První tvoří vyrovnání se zánikem manželství, je spojena s emočními důsledky, které mají převážně negativní charakter. Je to období průběhu soudního sporu, uspořádání majetkových a bytových poměrů, jednání o svěřeni dětí do péče a formu styku druhého rodiče s nimi. Druhá etapa je charakteristická snahou o vytvoření nového životního stylu a zabezpečení odpovídající životní úrovně. V této etapě dochází k vytváření nových přátelských svazků a ke změnám vztahů v širší rodině. Často se obě etapy prolínají a překrývají.

Při sledování porozvodové adaptace mladých pražských žen konstatovali autoři nejzávažnější problémy v oblasti vztahu k dětem, vztahů k bývalému manželovi a v oblasti vztahů k novému partnerovi. Úspěch při řešení těchto problémů měl klíčový význam pro průběh a výsledek adaptace u většiny žen. Autoři také konstatovali, že konflikty kvůli styku otce s dětmi narůstaly především v průběhu prvního roku po rozvodu, později ztrácely na intenzitě. Závažné bylo zjištění, že se řada otců v jejich důsledku přestala s dětmi stýkat nebo omezila styk na minimum.

Oblast vztahů žen k dětem se ukázala závislou na kvalitě vztahu k novému partnerovi — opakovaně provdané a dobře adaptované ženy byly v soužití s dětmi významně spokojenější. Z faktu, že přibližně třetina žen nebyla ani po šesti letech po rozvodu dobře adaptována, vyvodili autoři závěr, že příčina jejich špatné adaptace spočívá spíše ve struktuře jejich osobnosti a snížené interpersonální a sociální obratnosti než v obtivních sociálních a ekonomických podmínkách.

Na psychosociální problémy neúplných rodin upozorňuje i finský výzkum Haalové (1982), kde se nejčastější stížnosti osamělých matek s dětmi soustřeďují nejen na materiální problémy, ale především na problémy sociálních vztahů k přátelům, bývalému manželovi; negativně je pocíťován úbytek sociálních kontaktů a zúžení okruhu známých. Významným stresovým faktorem je také deficit volného času a nedostatek náhradní péče o dítě. Finské respondentky často pocíťují vůči sobě a svým dětem jistou předpojatost sociálního okolí, nedostatek úcty a podezírání z amórálního života. Za hlavní negativní momenty po rozpadu manželství považovaly snížení úrovně materiálního zajištění, vyšší izolaci od spoluobывatelů a podřízení vlastních zájmů zájmům dětí.

Deficit volného času je však problémem jak žen vdaných, tak žen rozvedených; ve způsobu trávení volného času není mezi nimi rozdíl. Neúplné rodiny jsou však znevýhodněny v trávení víkendů — bývají častěji doma, zatímco úplné rodiny se rekreují na chatách a chalupách. Tyto rekreační aktivity souvisí s vlastnictvím auta a rekreačních objektů, a v tomto ohledu mají neúplné rodiny možnosti výrazně snížené, i když ne zcela nulové.

Neúplné rodiny vzniklé rozvodem jsou v celku dostatečně finančně zajištěny, mají uspokojivé bytové podmínky, standardní vybavení domácnosti i jisté možnosti pro trávení volného času. Jejich materiální za-

jištění je o něco horší než zajištění rodin úplných, ale rozhodně není katastrofální. Z tohoto hlediska není možné paušálně považovat rodinu rozvedené ženy za „sociálně problémovou“.

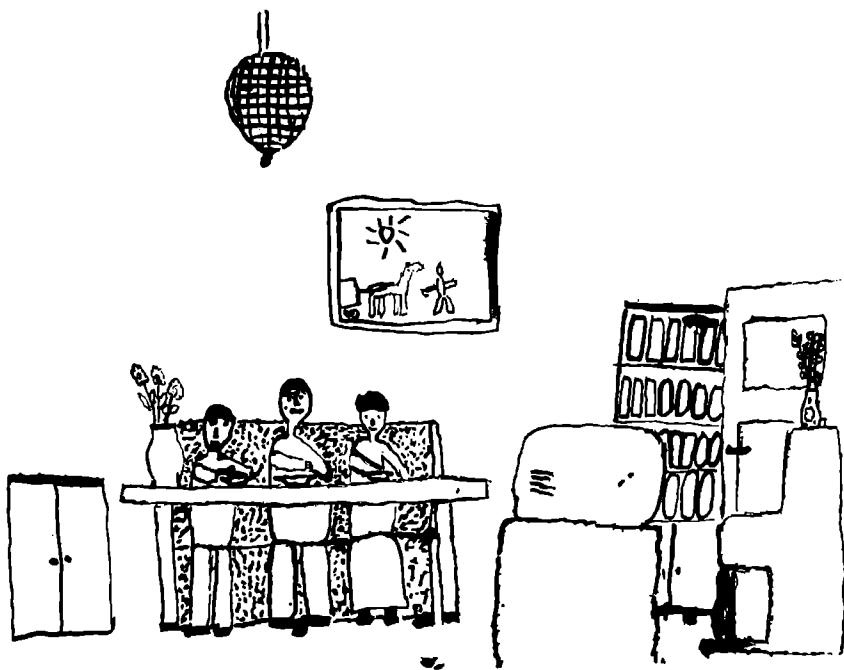
DĚTI PO ROZPADU RODINY

Způsob ukončení manželství, soužití rodičů, adaptace na novou situaci ženou i mužem ovlivňuje i vztahy k dětem. Rodiče, kteří se rozešli po vzájemné dohodě a souhlasu mají méně často potíže s výživným a potíže při udržování kontaktu s dětmi. V případech, kdy dojde k rozvodu proti vůli jednoho z rodičů, se objevují často problémy kontaktu otce s dětmi.

Ve výzkumu rozvedených žen s dětmi polovina matek udávala, že otcové se s dětmi nestýkají vůbec nebo jen občas. Zvláště významný byl podíl otců, kteří o rozvod žádali sami a kdy žena vypovídala, že byla k rozvodu donucena. Tyto ženy návštěvám otce častěji zásadně brání. „Vyřizování si účtů“ na úkor dětí není pouze problémem naším; také longitudinální výzkum Furstenberga (1984) konstatoval, že přes teoretickou možnost mít i po rozvodu oba rodiče, se v praxi pouze malá část dětí pravidelně stýká s rodičem, který opustil domácnost. Ve Spojených státech se pravidelně s otcem stýká pouze třetina dětí žijících v neúplných rodinách; většina rodičů, žijících mimo, děti navštěvuje pouze sporadicky nebo vůbec ne. Furstenberg také zjistil, že kontakty dítěte s otcem jsou výrazně častější, žije-li dítě odděleně od matky — v těchto případech vidí své otce pravidelně každý týden třetina dětí. Ztráta kontaktů k dětem nemusí být z hlediska otce vždy dobrovolná, zvláště v případech, kdy je matka nespokojena s výší finanční podpory, nebo kdy se mstí otcí za rozpad manželství a skrytě dělá vše pro to, aby styk dítěte s otcem omezila na minimum.

Proces odcizování dítěte od otce, začínající obvykle brzy po rozvodu, mívá vyhraněný charakter — styky vyhasínají v průběhu dvanácti měsíců. Po jednom až dvou letech po rozvodu prudce stoupá podíl otců, kteří přerušili nebo omezili s dítětem kontakty. Furstenberg se domnívá, že muži, kteří nepečovali o děti, dokud byly malé, s nimi později navazují kontakt jen s obtížemi. Tezi dokládá faktem, že nemanželské děti vidí své otce stejně často, ne-li častěji než děti, jejichž rodiče se rozvedli před jejich narozením nebo brzy po něm.

V postojích rozvedených žen nacházíme jistou ambivalenci. Často se domnívají, že jejich dítě je absencí otce sociálně znevýhodněno, ale na druhé straně se v jejich postojích projevuje výrazná snaha o distancování dětí od otce. Otázku vyrovnávání účtů mezi manžely po rozvodu nelze považovat za nicotnou, uvážíme-li, jaký dopad má především na děti. Nevyjasněná a doposud výzkumně nepodložená zůstává také angažova-

5. Kresba devítiletého chlapce na téma „naše rodina“.

Chlapec se narodil mimo manželství, ale matka se později provdala a chlapce vychovává otec nevlastní. Další děti v rodině nejsou.

Z kresby je možno usoudit, že se patrně jedná o dobře integrovanou opakovanou rodinu, kde je zřejmě důležitou osobou otec. Chlapec jej umístil na centrální místo mezi sebe a matku. Kresba celkově působí pozitivním dojmem.

nost otců ve vztahu k dítěti — fenomén „Cramer kontra Cramerová“. Rozvedené matky se většinou domnívají, že otcové o své děti zájem nemají, a pokud mají, tak jen malý a formální. Ale skutečné chování otců, jejich angažovanost ve výchově může být ovlivněna jak vlastním postojem k dítěti, tak i postojem jejich matky. Fakty bychom mohli interpretovat i tak, že otcové, pokud jde o návštěvy dítěte, často ustupují požadavkům matky, aby se vyvarovali konfliktů. Matky potom zpětně kvalifikují jejich chování jako nezájem o dítě. Utváří se tak uzavřený kruh, který nejvíce poznamenává děti.

V buržoazní sociologii rodiny se situací dětí po rozvodu zabývali Bumpass a Rindfuss (1979), kteří zjistili, že s faktem rozvodu rodičů se do 16 let setkává třetina bílých amerických dětí a tři pětiny dětí barevných. Bílé děti zpravidla do pěti let po rozvodu zažívají další rodinu s novým partnerem matky (otce) a značná část z nich zažívá i rozpad tohoto dalšího manželství. Barevné děti mají šanci na zažití nové úplné rodiny výrazně sníženou, značnou část dětství a mládí prožívají pouze s jedním z rodičů. Také Furstenberg se situací dítěte ve svých výzkumech zabýval,

srovnával míru konfliktnosti a školní úspěšnosti dětí z rozvedených a nerozvedených rodin. Jeho výsledky potvrdily hypotézu o negativním vlivu rozpadu manželství na vývoj a úspěšnou socializaci dítěte.

Československé výzkumy nenechávají stranou situaci dítěte po rozpadu rodiny. Schimmerlingová (1975) konstatovala odlišné chování a školní úspěšnost dětí z úplných a neúplných rodin. Rozdíly byly významné především u druhých dětí. Děti z rodin neúplných byly hůře hodnoceny, častěji opakovaly třídu, jejich chování bylo nápadnější a nevyrovnanější než chování dětí z rodin úplných. Pro děti vyrůstající s jedním rodičem byly charakteristické častější neurotické projevy jako úzkostnost, poruchy řeči, motoriky, lpění na matce a jiné. Nároky rozvedených matek na dítě a očekávání byla méně realistická, a to vše nasvědčuje tomu, že neúplná rodina dítě zatěžuje vyššími nároky, aniž by k jejich splnění zajistila žádoucí předpoklady.

Situací dítěte v neúplné rodině se také zabývala studie Nerudové (1978). Pomocí Rogersova testu osobní přizpůsobivosti a testu JEPI, orientovaného na míru neuroticismu, bylo vyšetřeno 80 dětí z neúplných a úplných rodin. Rogersův test zjišťoval, do jaké míry je dítě schopno přizpůsobit se svému sociálnímu okolí, rodině i sobě samému. Srovnání naznačilo jisté rozdíly mezi dětmi z rodin úplných a neúplných ve volbě povolání, osobních přáních a sociální přizpůsobivosti. Zatím co chlapci z úplných rodin v úloze zaměřené na budoucí povolání dávali častěji přednost profesím reálným, chlapci z rodin neúplných vybrali povolání prestižní, atraktivní a nereálná (král, zpěvák, básník). U děvčat byl důraz na prestiž povolání ještě výraznější (lékařka, učitelka, proti praktickým volbám děvčat z úplných rodin — kadeřnice, prodavačka).

Zajímavá byla i úloha zaměřená na osobní přání dítěte. Celkově se objevily tři typy přání:

1. přání týkající se vlastní osoby dítěte (být moudřejší, silnější, hezčí apod.);
2. přání vyjadřující touhu po lepších vztazích v rodině;
3. přání zaměřená na lepší sociální přizpůsobení.

Děti z neúplných rodin zaměřovaly svá přání častěji do oblasti rodinných vtažů a sociálního přizpůsobení, u dětí z rodin úplných převažovala přání osobní, případně neutrální. Touha dětí z neúplných rodin po lepším sociálním přizpůsobení (mít více přátel) a lepším vztahu k rodičům (aby mě rodiče měli více rádi) vyjádřila jejich osamělost, jejich úzkosti a narušené vědomí životní stability.

Další úloha zjišťovala, které osoby mají pro dítě největší cenu, které má rádo. Děti dobře socializované vidí v této úloze obvykle zábavu a jako nejlepší osoby si vybírají zpravidla kamarády. Děti silně orientované na rodinu a děti méně sociálně adaptované dávají přednost členům rodiny. V úloze si má dítě představit, že odchází na ostrov a s sebou si má vzít

tři osoby; i zde se hodnotí pořadí. Děti z neúplných rodin se projeví jako silně závislé na matce a značná část i na otci, také častěji než děti z rodin úplných volily i prarodiče, kteří jim zřejmě suplují chybějícího rodiče. Děti z rodin úplných prarodiče téměř nevybíraly — jejich přízni se těšil otec a kamarádi. Projekce naznačila, že pro dítě z neúplné rodiny se vedle matky stávají emocionální oporou prarodiče a u značné části dětí jí zůstává přes fakt rozvodu i otec.

Rogersův test si všiml i vztahů dítěte k vrstevnické skupině. Pro nejspíše a hůře sociálně adaptované děti jsou typické agravace a vychloubané odpovědi — a právě vychloubané odpovědi byly častější mezi dětmi z rodin neúplných než úplných. Pro děti z neúplných rodin byla charakteristická také vyšší úroveň aspirace, častěji než kontrolní skupina chtěly být velkou slavnou osobou a vykonat velké činy. Zde se podobně jako při volbě povolání projevila touha po kompenzaci sociálně a emocionálně chudšího rodinného zázemí zvýšenou ctižádostivostí. Vyšší ctižádostivost může být ve svých důsledcích jedním z faktorů, které způsobí vyšší neurotizaci dětí z neúplných rodin.

Ve studii zaměřené na psychologické rozdíly mezi dětmi z úplných a neúplných rodin byla měřena i úroveň extroverze a neuroticismu. Ukázalo se, že se děti neliší v míře extroverze, liší se v míře neuroticismu, a sice v neprospěch dětí z neúplných rodin. Jejich vyšší neuroticismus kladně korespondoval s horší sociální adaptabilitou dítěte.

Aby byl pohled na postavení dítěte z neúplných rodin co nejkompaktnější, použila autorka i techniky sociogramu a děti se navzájem hodnotily v dimenzi oblíbenost — neoblíbenost. Záporné volby byly mnohem častější u dětí z rodin neúplných než úplných. Psychologické šetření vybraných dětí prokázalo i sociální znevýhodnění dětí, žijících pouze s jedním rodičem, častěji byly třídní učitelkou hodnoceny jako podprůměrné jak z hlediska prospěchu, tak i chování. Absencí jednoho z rodičů jsou děti handicapovány i v oblasti výkonové — rodina jim může poskytnout jen menší pomoc při učení, méně na ně dohlíží v jejich volném čase — to má za následek horší studijní výkon a zařazení mezi opomíjené žáky ve školním kolektivu. Sníženou sociální prestiž dítě negativně vnímá a snaží se ji zvýšit zpravidla nevhodným způsobem, který ve svých důsledcích jeho postavení dále zhoršuje. Je to uzavřený kruh, který dítě vlastními silami nepřeruší.

Ve všech vyspělých společnostech existuje velká skupina dětí, které se v raném nebo pozdním dětství adaptují na soužití s jedním rodičem a tak inercializují vzor sociálního jednání, kterému chybí dimenze spolupráce, tolerance a kompromisů. Místo konstruktivního řešení konfliktů socializují od svých rodičů takové vzory chování, které budou později ve vlastní rodině jen s obtížemi překonávat. I když nejde o sociální dědičnost v právním smyslu; z praxe soudů, manželských poraden i některých výzkumů víme, že pohotovost k rozvodu je u partnerů, kteří

sami v neúplné rodině vyrůstali, vyšší než u partnerů pocházejících z rodin úplných.

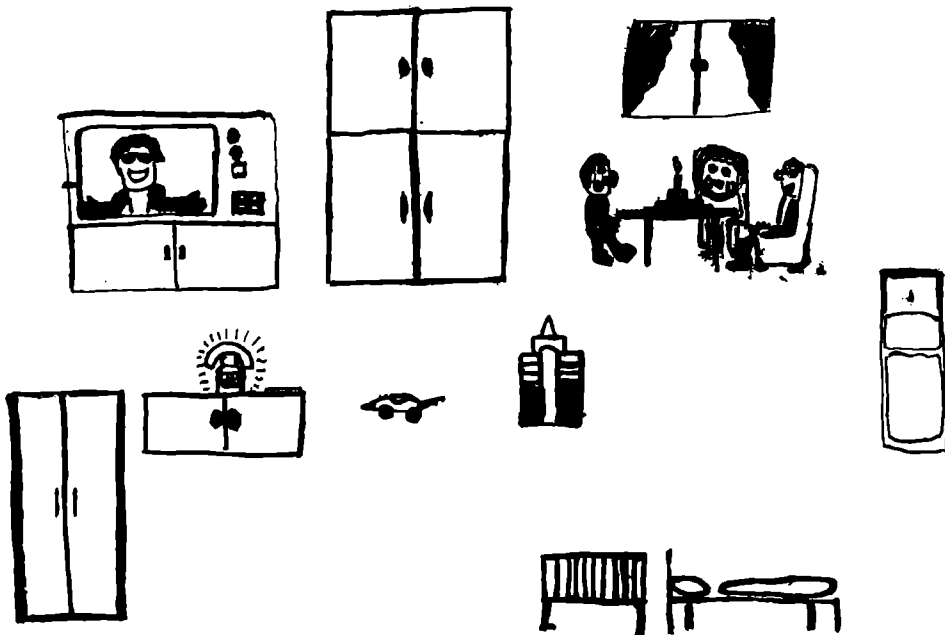
Problém neúplných rodin není v materiálním znevýhodnění, ale v absenci psychických a emocionálních vazeb, poskytujících dětem vědomí stability a vědomí pevného řádu. Z kvalitativního hlediska jsou všechny neúplné rodiny po rozvodu sociálně chudší a děti sociálně vykořeněné. S absencí otce mizí dítěti pevný a důvěrně známý princip, který by jej uvedl do neznámého kompetitivního světa a který matka přes všechnu lásku a péči nemůže nahradit, protože tradiční a nepřekonatelnou roli matky vzhledem k dítěti je dávat lásku, roli otce uvádět do světa práce a požadovat výkon. V situaci, kdy dítě zůstává pouze s matkou, se učí být samo silné, učí se nepotřebovat druhého — v okamžiku, kdy člověk nepotřebuje druhého, se uvolňuje základ párového soužití, které je založeno na komplementaritě a vzájemné pomoci a spolupráci.

Po rozpadu rodiny je dítě psychicky i sociálně zraněné, sociální systém jej labelizuje jako problémové a nikdo, kromě vlastních rodičů, mu nemůže pomoci. Vlastnímu dítěti by rodiče pomohli překonáním sebe samých, svého egocentrismu a pochopením toho, že přivedením dítěte na svět převzali i zodpovědnost za jeho vývoj, které je nikdo nemůže zbavit. Zdá se, že právě vědomí rodičovské povinnosti a zodpovědnosti vůči dětem není v naší společnosti dostatečně akcentováno. Změna hodnotové orientace mladých rodin směrem k tradičním hodnotám lidské existence je jednou z oblastí, kam by se měla napřít pozornost jak sociálního výzkumu, tak i institucí intervenujících do života rodin.

DĚTI V OPAKOVANĚM MANŽELSTVÍ

Četné naše i zahraniční výzkumy referují o obtížnějším plnění socializační funkce v neúplných rodinách, a o sociálním znevýhodnění dětí vyrůstajících s osamělou matkou. Společnost pozvolna bere na vědomí obtížnou sociálně psychickou situaci osamělé matky i obtížnou situaci jejich dětí. Značná část osamělých matek se znovu provdává a zakládá rodinu s novým partnerem. Lesný (1984) dokazuje, že v Československu je úroveň sňatečnosti rozvedených poměrně vysoká; 70 % rozvedených mužů a 60 % rozvedených žen opakovaně uzavírá manželství, ženy však častěji sňatky odkládají do doby, až odrostou děti.

I když veřejností bývá opakovaná rodina hodnocena příznivěji než rodina neúplná, manželští poradci z praxe vědí, že nový partner matky mnohdy vnáší do rodiny více problémů než přínosu. Tyto názory potvrzuje Lesný (1984) svým zjištěním, že ženy s dětmi další sňatek častěji odkládají do doby až odrostou děti. Vzhledem k tomu, že dosud nebyl realizován výzkum neúplných rodin, který by byl komparován s rodi-

6. Kresba devítiletého chlapce, jehož matka se po rozvodu opakovaně provdala. V tomto manželství se narodilo další dítě. Sebe na obrázek nenakreslil vůbec a z konstelace osob je patrné, že jednotku tvoří oni. Chlapec na téma „naše rodina“ nakreslil matku, nevlastního otce a malou sestřičku. Vzniká tak dojem, že se chlapec snad ani do rodiny nepočítá.

nami opakovanými, pokusili se Možný, Nerudová (1984) na vybraném vzorku 152 dětí z opakovaných a 223 dětí z neúplných rodin zjistit, zda mezi nimi existují rozdíly ve struktuře domácnosti, vnitrorodinných materiálních podmínkách, kulturních podnětech, školních výsledcích a hodnocení učitelem. Soubory dětí z opakovaných a neúplných rodin komparovali s kontrolní skupinou 1461 dětí z rodin úplných.

Analýza prokázala, že vznikem neúplné nebo opakované rodiny dochází v oblasti domácnosti k jisté restrukturalaci. Nemění se jen osoba jednoho z rodičů, někdy dochází i k celkové přestavbě domácnosti, spojené s výměnou bytu nebo změnou trvalého bydliště. Opakovaná rodina žije méně často jako třígenerační na rozdíl od rodiny neúplné, která se častěji přimyká k prarodičům. Rozvodem tedy dítě jedny prarodiče a s nimi otcovu část příbuzných ztrácí a další prarodiče či příbuzní, které získá opakovaným sňatkem své matky, se už přímým členem domácnosti nestávají. Analýza prokázala i menší přítomnost rodičů ženy v opakované domácnosti, ačkoliv v domácnosti rozvedených žen je jejich přítomnost velmi běžná. Z dat, která byla k dispozici, nebylo zcela jasné, zda neúplná rodina, kde žije jeden nebo oba prarodiče, je méně otevřená opakovanému

sňatku ženy, anebo zda opakovaný sňatek jejich další přítomnost neunes a rodiče ženy z domácnosti vytěsni.

V opakovaném sňatku dochází také k podstatné změně v sestavě sourozenců dítěte. Opakované rodiny se od prvních rodin matek lišily především počtem jedináčků a větším počtem třetích dětí — známý efekt zvýšené plodnosti u opakovaných rodin, potvrdit nový sňatek novým dítětem. Neúplné rodiny jsou častěji rodiny s jediným dítětem, ale na druhé straně je v nich zahrnut i malý, avšak sociálně významný podíl rodin s více dětmi, které jsou důsledkem neuspořádanosti rodinného chování malé části naší populace.

Vlivem rozvodu a rozpadu manželství dochází také ke změně vnitrorodinných vztahů. Jak bylo v mnoha výzkumech konstatováno, stoupá po rozvodu role prarodičů, zejména matky ženy. Vliv matky ženy je však významný nejen v rodině neúplné, kde je to pochopitelné, nýbrž i v rodinách opakovaných, přesto, že je zde menší četnost třígeneračního bydlení. Neúplná rodina akcentuje roli babičky (matky ženy) v období neúplnosti natolik, že vlastně ani po založení další rodiny její vliv nezmizí docela. Vliv babičky se však koncentruje nikoliv na pomoc v domácnosti, ale přesouvá se na výchovu dětí. Babičku ze strany matky denně vidí asi třetina dětí z neúplných rodin, 22 % dětí z rodin opakovaných a pouze 14 % dětí z úplných rodin. V rodinách opakovaných babička sice ustupuje z bytu, ale zůstává v nejbližším okolí a je v pravidelném kontaktu s dítětem, pro které stále zůstává důležitou referenční osobou.

V opakované rodině se mění vztahy dítěte i k vlastní matce i nevlastnímu otci. Všem dětem byla ve výzkumu položena otázka: „Kdo z tvých rodičů je pro tebe největší kamarád?“. Otec se na prvním místě vyskytl jen výjimečně ve všech typech rodin. V neúplné rodině byla z pochopitelných důvodů málo zastoupena varianta „oba rodiče stejně“, v tomto typu rodiny dominovala matka. Důležité je však zjištění, že i v opakovaných rodinách byla dětmi výrazněji preferována matka na rozdíl od dětí z rodin úplných s oběma vlastními rodiči, které byly vesměs orientovány na oba rodiče. Zesílená vazba matka — dítě, která se vytvořila v období rodiny neúplné, přetrvává i v rodině opakované. V rodině opakované je opět matka, nikoliv nový otec, pro dítě centrální vztahovou osobou. Matka mu častěji sama pomáhá při učení (stejně často jako dětem z rodin úplných) a nevlastní otec bývá asociovan s nepříjemnými povinnostmi. Při srovnání se ukázalo, že výchovné klima je v opakovaných rodinách o něco tvrdší než v rodinách úplných a prakticky stejné jako v rodinách neúplných.

Pokud se týká hmotné situace, pak rozvodem rodičů se žádné dítě nestane bohatším. Majetek se dělí napůl a dítě zůstává s jednou polovinou. S jedním příjmem se hospodaří obtížněji — v tomto směru je neúplná rodina zranitelnější, jak víme z jiných výzkumů, a výživné životní úroveň nevyrovná. Snížení finančního rozpočtu se projevuje především

v přímém materiálním vybavení dítěte a v jeho úrovni bydlení. Dítě z neúplné rodiny nemá tak často jako děti z rodiny úplné vlastní lyže, brusle, kolo, magnetofon. Ve srovnání s dětmi z rodin úplných mají toto vybavení také méně často děti z opakovaných manželství, i když přece častěji než děti z rodin neúplných. Auto a chatu má k dispozici jen malá část rodin neúplných, ve srovnání s nimi o něco více rodin opakovaných; avšak jak opakované, tak neúplné rodiny se v materiálním vybavení a úrovni bydlení nevyrovnají rodinám prvního sňatku. Přesto se však materiální situace dítěte opakovaným sňatkem dříve a snadněji rekonstruuje než vnitrorodinné vztahy. Jestliže se opakované rodiny ve složení domácnosti a ve vnitrorodinných vztazích podobají spíše rodinám neúplným, pak po materiální stránce se blíží spíše rodinám úplným, i když se jim nevyrovnávají zcela.

Rozdíly ve vybavení dítěte a rodiny předměty dlouhodobé spotřeby a v kvalitě bydlení vytvářejí rozdílné předpoklady pro kvalitní socializaci dítěte, i když hmotná omezení mohou v zásadě být kompenzována intenzivnější péčí rodičů. Míru intenzity péče rodičů o děti je obtížné měřit — může se však projevit v některých indikátorech, které mají objektivní charakter. Rodiče, kteří jdou se svým dítětem do divadla, kina, jedou s nimi na výlet, na lyže, předplatí mu časopis, vedou ho k návštěvám lidové školy umění, věnují velmi pravděpodobně kultivaci svého dítěte více péče než rodiče, kteří nic takového nedělají. Rozdíly mezi podněty, jichž se dostalo dětem podle typu rodiny, zřetelně seřazují děti podle četnosti od rodin úplných (nejvíce podnětů) přes rodiny opakované až k rodinám neúplným. V tomto celkovém směru, který ukazuje, že nejvíce podnětů dostává dítě v rodině úplné, potom opakované a nejméně v neúplné, se objevily tři zvláštnosti. Děti z rodin opakovaných chodily do knihoven a na cizí jazyk častěji než děti s oběma vlastními rodiči a také měly častěji předplacen dětský časopis. Všechny tři výjimky jsou však aktivity, které nevyžadují osobní účast rodičů — opakovaná rodina zřejmě více spoléhá na instituce.

Mezi dětmi z rodin úplných, neúplných a opakovaných byly rozdílné i školní výsledky. Rozdílný školní výkon, hodnocení třídní učitelkou, ovlivňuje sebevědomí dítěte, jeho aspirace i vyhlídky při nastupu do zaměstnání nebo školy. Korelace prospěchu dětí podle typu rodiny ukázala, že mezi žáky s vyznamenáním jsou nejčastěji zastoupeni žáci z rodin úplných, potom z rodin opakovaných a nejméně žáci z rodin neúplných. Ve skupině žáků s nejhörším prospěchem bylo zastoupeno nejvíce dětí z rodin neúplných, potom opakovaných a nejméně z rodin úplných.

Při pohledu na prospěch dětí a typ rodiny z hlediska pohlaví dítěte se ukázalo, že původní pořadí — úplná — opakovaná — neúplná rodina bylo výrazně přerušeno u chlapců. Chlapci z opakovaných rodin byli ve skupině žáků s vyznamenáním zastoupeni výrazně méně, než chlapci z rodin neúplných. Podobně měli chlapci z opakovaných rodin mnohem čas-

těži velmi špatný prospěch než chlapci z rodin neúplných. U dívek zůstalo pořadí ve skupině nejlepších zachováno, ale opět vyšší podíl dívek z rodin opakovaných proti dívkám z rodin úplných i neúplných patřil do skupiny dětí s nejslabším prospěchem. Analýza naznačila, že chlapci snázejí opakované manželství své matky hůře, kdežto dívky více negativně ovlivňuje spíše rodina neúplná. Tuto tezi dokresluje i standardní hodnocení třídní učitelkou — výrazně odlišně je u dětí ze sledovaných typů rodin hodnocena úroveň pilnosti a aktivity. Chlapci z opakovaných rodin potřebují častěji výraznější pomoc učitele, jsou méně samostatní než chlapci z rodin neúplných, také mají častěji než oni kázeňské přestupky. U dívek je nesamostatnost, malá aktivita a kázeňské přestupky častější mezi děvčaty z rodin neúplných.

Údaje naznačily, že změny rodinného stavu rodičů ovlivňují nejen jistým způsobem osobnost dítěte, ale že ovlivňují i celkové sociální chování dítěte. Šetření Možného, Nerudové (1984) potvrdilo klinická pozorování i závěry výzkumů dokazujících, že neúplná rodina plní některé socializační funkce s většími obtížemi. Z tohoto hlediska není opakovaná rodina horší než neúplná, ale má k ní v mnoha aspektech blíže než k rodině úplné s oběma vlastními rodiči. Přesto, že zjištěné souvislosti poukazují na obecnou tendenci, neznamená to vždy, že určitý typ rodiny je za všech okolností jedinou příčinou problému. Při sledování tak složitých sociálních jevů, jako je lidské soužití a sociální vývoj dítěte, působí tak značný komplex příčin, že věda udělá v našem poznání krok kupředu již tím, že poukáže alespoň na některé z nich.